

ЕТИЧНІ Й ЕСТЕТИЧНІ ЗАСАДИ КОНСЕРВАЦІЙНО-РЕСТАВРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Леся Дзендзелюк

молодий науковий співробітник відділу наукової реставрації та консервації рідкісних видань ЛННБ України ім. В. Стефаніка

Любов Льода

завідувач відділу наукової реставрації та консервації рідкісних видань ЛННБ України ім. В. Стефаніка

Розглянуто основні аспекти збереження складових унікальних документальних і культурних писемних пам'яток під час виконання консерваційно-реставраційних заходів.

Ключові слова: *реставрація, консервація, рукописи, стародруки, збереження, етика, естетика.*

The article reviews the main aspects of conservation components unique documentary written and cultural monuments during the conservation and restoration measures.

Keywords: *restoration, preservation, manuscripts, incunabula, ethics, aesthetics.*

Рассмотрены главные аспекты сохранности составляющих уникальных документальных и культурных памятников письменности при выполнении консервационно-реставрационных мероприятий.

Ключевые слова: *реставрация, консервация, рукописи, старопечатные издания, сохранность, этика, эстетика.*

Основне завдання бібліотек — надавати користувачам інформаційні джерела. Проте, не менш важливим є інший аспект їхньої діяльності — збереження фондкових документів, адже бібліотечні збірки та колекції становлять частку культурного надбання суспільства і є спадщиною для майбутніх поколінь. Великі книгозбірні, окрім широко розповсюдженої ужиткової літератури, зберігають цінні та раритетні видання — рукописні книги, документи, грамоти на паперовій і пергаментній основах, стародруки, гравюри, картографічні матеріали, рідкісну періодику й ін. Вони є предметами дослідження для науковців, мають історичну, художню, наукову, духовну вартість. Обсяг різноманітного дослідницького матеріалу

© Дзендзелюк Л., 2011

© Льода Л., 2011

величезний, тому важливо зберегти фізичну цілісність кожного об'єкта. Різносторонні зацікавлення давньою книгою обумовлюють необхідність вивчення проблем збереження у різноманітних аспектах.

Опрацювання спеціальної літератури з питань реставрації пам'яток писемності та друку показало недостатній рівень теоретичної обґрунтованості декотрих домінант. Праць, присвячених науковим і методологічним проблемам реставрації документів, дуже мало. Здебільшого розглядаються теоретичні положення реставрації іконопису, станкового і прикладного мистецтва, архітектури. Розвиток нових підходів до реставрації раритетних книг, зростання інтересу науковців до збереження їх автентичності, необхідність забезпечення збереженості інформаційної цілісності унікальних видань, збільшення кількості документів, які потребують невідкладних заходів, різноманітність методик, застосовуваних на практиці, вимагають всебічного та послідовного вивчення специфіки консервації книжкових пам'яток, подальшого формування її теоретичних концепцій, необхідних реставраторам у повсякденній роботі. Сучасна реставраційна наука полягає у ґрунтовному вивченні пам'ятки і технологій її створення, всесторонньому дослідженні матеріалів новими науково-технологічними методами обстеження, а також детальній фотофіксації на різних етапах роботи. Дотримання консерваторами етичних й естетичних засад реставрації документів, їх тісна співпраця з дослідниками допоможуть утвердженню істинних знань про писемні та друківані пам'ятки, розширенню традиційних методів їх вивчення.

За збереження документних фондів бібліотек відповідають фондоутримувачі, однак основними рятівниками писемних пам'яток є консерватори і реставратори [5; 7]. Фондоутримувач має можливість безпосередньо стежити за дотриманням санітарно-гігієнічних вимог, температурно-вологісного режиму у книгосховищах, фізичною зношуваністю документів, визначати категорію їх цінності, застерігати від ризику пошкодження, організовувати правильне зберігання, транспортування, експонування тощо.

Під час виконання замовлень, обстеження й очищення фонду працівники бібліотеки знімають книги з полиць. При цьому книга може впасти, що призведе до порушення цілісності документа — відокремлення та випадання зошитів чи окремих аркушів. Вкласти їх у будь-якому порядку недопустимо. Коли правильне рішення

самостійно знайти неможливо, допомогу шукають у фахівця. Естетичний вигляд видань можуть погіршити як працівники бібліотеки, так і читачі, ремонтуючи книгу з допомогою клейкої стрічки — скотчу, або ж використовуючи невідповідні клеї для припасовування заклеюєк. В обох випадках негативним є незворотність процесу. Клейка стрічка з часом пересихає і частково відходить від паперової основи. Будь-які механічні зусилля для її вилучення є причиною відриву стрічки разом з верхнім шаром паперу. Відокремлення ж текстової частини від плівки без спеціального оброблення неможливе. Застосування високолужного клею зумовлює зміну кольору фарб і чорнила, а також пошкодження паперової основи і прискорення її старіння. Вкладання поміж аркуші книг сторонніх предметів (картонних закладок, олівців тощо) спричиняє деформацію і руйнування корінцевої частини книги, а окислення металевих предметів (скріпок, шпильок, скоб і т. п.) — появу неестетичних плям іржі, які ще й пошкоджують паперову основу.

Служба консерваційного контролю проводить обстеження та профілактику фонду [5, с. 31]. При кваліметричному огляді консерватор прецизійно візуалізує стан збереження репрезентативно вибраних об'єктів. Профілактичні консерваційні дії — дезінфекція, дезінсекція, очищення фонду від пилу, стабілізація, пом'якшення шкіряних і пергаментних оправ книг — спрямовані на сповільнення процесів погіршення стану об'єкта. Важливою є й превентивна консервація — створення і підтримання оптимальних умов зберігання й використання задля захисту документів і книг від пошкодження та руйнування [3, с. 9, 16].

Робота консерватора вимагає дотримання чітких етичних й естетичних засад. Наприклад, забруднення з поверхні книг усувають сухим м'яким тампоном, пензлем чи щіткою порохотяга. Потрапляння на папір води спричиняє порушення вологісного балансу і може стати чинником для розвитку мікроміцетів. Різка надмірна дія твердої поверхні очисного засобу провокує втрату пересушених частинок поверхневого шару оправ, руйнує гладкість покриття. Дезінфікуючі речовини обирають залежно від матеріальних складових, зокрема шкіряні чи пергаментні оправ застерігають від впливу реагентів, які можуть викликати дублення білків. Реактив наносять обережно, в помірній кількості (напівсухим тампоном), щоб не спричинити деформації об'єкта. Зважання на сусідство новітніх

нетрадиційних носіїв інформації вимагає обережного застосування певних дезінфектантів. Рідкісні книги, обрізи яких тоновані «текучими» фарбами, можна обробляти лише фумігантами. Дезінфекцію корінця книги найефективніше здійснювати зсередини, оскільки саме там концентрується найбільша кількість клею, що є живильним середовищем для мікроорганізмів. Щоб не пошкодити фізичної та естетичної цілісності книги, використовують довгі тонкі палички з марлевими чи ватними тампонами, легко зволожені дезінфікуючими речовинами. Варто акцентувати увагу і на способі сухого очищення від пилу та залишків мікроміцетів за допомогою м'яких пензликів. Очищення оправ спеціальними мийними композиціями, а також пом'якшення шкіри пастою для жирування необхідно виконувати після обгортання книжкового блоку захисним ілюмінатором (шаром фільтрувального паперу або поліетиленовою плівкою), який усувають після підсихання поверхні, адже потрапляння реагентів на папір спричинить появу нових плям.

Знищені книги, які неможливо планово реставрувати, підлягають фазовій консервації. Вона дозволяє зберігати великі масиви документів у стабільному стані в мікрокліматичних контейнерах (коробках, футлярах). Виготовлення захисного футляра чи папки завбачає застосування безкислотних матеріалів, що не вплинуть на хімічну рівновагу в об'єкті. Не слід порушувати лужно-кислотного балансу папером-вкладкою, який також повинен бути безкислотним. У випадку виявлення в обсервованих фондових документах закладок, записок тощо, виконаних на кислому папері (про що свідчить активне пожовтіння як вкладки, так і аркушів видання), то етичним буде вилучення їх з об'єкта і збереження в окремому конверті, вкладеному у футляр. Стан збереженості документа, як і кожне втручання консерватора, слід фіксувати у відповідній документації, яка супроводжує одиницю збереження [8].

Реставратор сприяє розумінню культурної цінності книги з погляду на її історичну й естетичну значимість і фізичну цілісність. Його дії спрямовані на збереження культурної пам'ятки і полягають у прямому втручанні в зруйнований об'єкт, щоб зупинити або сповільнити погіршення його стану. Будь-яке необдумане втручання у структуру документа, його матеріальну основу, художню, смислову, естетичну побудову може призвести до втрати його автентичності [4]. З етичних засад реставратор не є ані художником, ані

ремісником, він не створює нові об'єкти, не ремонтує, а займається їх збереженням. Діяльність консерватора-реставратора регламентується всіма чинними національними і міжнародними законами й угодами. Дії реставратора повинні відповідати загальним принципам, обов'язкам, нормам поведінки, відображеним в етичному Кодексі реставратора [1-3; 9; 10]. Недотримання принципів, зобов'язань і заборон Кодексу свідчить про нефаховість і приводить до дискредитації професії.

Перед початком роботи реставратор продумає всі аспекти профілактичної консервації й обмежується тільки найнеобхіднішими діями. Максимальне збереження автентичності кожної складової реставраційного об'єкта свідчить про високий професіоналізм і розуміння історичних засад мистецтва творення пам'ятки, що відображають традиції, можливості, художні смаки, приналежність тощо [4; 10].

Реставратор зобов'язаний використовувати лише такі засоби і матеріали, які випробувані на старіння і не шкодять реставраційному об'єктові [10, с. 93]. Так, необхідними стають безкислотні реставраційні матеріали, проте для естетичної довершеності роботи необхідне їх тонування різноманітними (переважно природними) барвниками. При випробовуванні таких тонованих матеріалів методом швидкісного старіння часто змінюється колір (він стає темнішим), тому їх необхідно фарбувати в світліший, ніж основний автентичний тон аркуша, який підлягає реставрації. Заклейки варто наносити на лівий аркуш розгортки видання, оскільки кут зору читача фокусується зазвичай на правому. Перепад стику площин автентичного і реставраційного паперів у місцях виконання втрат естетичніше сприймається при максимальному потонненні. Тому край обривів обох паперів слід зачищати перед склеюванням, а також після завершення всіх реставраційних процесів, щоб не відчувався шов при дотику до реставрованого місця рукою.

У минулі віки, коли ще тільки формувалися наукові підходи до реставраційних заходів, багато пам'яток писемності були реставровані (відремонтовані) непрофесійно. У них розриви аркушів заклеювалися широкими смугами будь-якого паперу. Звичайно, що заради естетики бажано усунути їх і застосувати матеріали, які будуть забезпечувати міцність і водночас не псуватимуть вигляду раритету. Однак як поводитись із заклеюваннями, на яких переписано прикритий текст? У цих випадках заклеювання демонтують і додають у кінці книги або в спеціальному конверті, який супроводжує

реставраційну документацію [3, с. 11]. Трапляються випадки, що заклейка, окрім переписаного тексту, відтворює ще й втрачений. Завдання реставратора — зберегти автентичність. А як визначити, що має більше значення — пізніший рукописний чи давніший друкований текст? Підхід до кожної пам'ятки індивідуальний, і шляхи вирішення проблеми обговорюються на реставраційній раді. Здебільшого заклеюку залишають, однак це не є правилом.

Чималих клопотів реставраторам завдають застарілі плями різноманітного походження [5, с. 29], які є свідками історії — відображають поведінку читача. Найчастіше стара богослужбова література окроплена восковими плямами, що відтворює атмосферу читання при свічках. Звичайно, краплини воску дещо деформують аркуші, тому їх необхідно усувати. Проте обробка органічними розчинниками фракції воску, який увібрав папір, сприяє розширенню плями і надає їй прозорості, що погіршує естетичний вигляд аркушів. Тому слід зважати чи варто активно боротися з такими недоліками, позаяк велика кількість плям, як і сильне забруднення кутиків сторінок, свідчать про важливість тексту і часте його перечитування, що може дати додаткову інформацію дослідникові. У цьому випадку етично лише послабити забруднення, а не повністю усувати його.

Темно-бурі плями від обгоряння паперу варто усувати лише в разі відсутності тексту. При наявності ж будь-якої інформації їх слід залишати, незважаючи на естетику. Для підсилення міцності послаблене місце дублюють прозорим реставраційним папером. Плями іржі, крові, соку рослин, пігментів мікроміцетів усувають за допомогою окислювачів, які відбілюють папір. У таких випадках слід користуватися розчинами низької концентрації. Багаторазове їх застосування дає поступовий ефект і застереже документ від надмірного відбілювання. Загальне відбілювання аркушів також не повинно порушувати естетики старовини — майже для всіх давніх паперів характерним є жовтуватий відтінок.

Ганчір'яний папір рукописних книг і стародруків дуже гігроскопічний, тому потрапивши у вогке середовище, він активно всмоктує вологу. Пилинки ж, зібрані впродовж століть на сторінках, під дією води утворюють ореоли — плями від замокання, які мають неестетичний вигляд. Найкращий спосіб їх усунути — замочити

й промити аркуші у воді. Для цієї операції книгу слід демонтувати на окремі аркуші, що не завжди є доцільним [1, с. 19]. Тому реставратор керується значимістю балансу якості очищення та реставрації і збереження автентичності шиття блоку. Звичайно, важливішим є останнє, а такі плями вилучають або послаблюють методом поетапного перекладання аркушів вологим і сухим фільтрувальними паперами. На крейдяному папері (непіддатливому до водних операцій) їх залишають.

Оскільки міцелій грибів руйнує структуру паперу, то після дезінфекції ділянки, послаблені мікроміцетами, зміцнюють. Плями мікологічного характеру усунути складно. Відбілювальні операції ефективні лише при незначних поверхневих ураженнях паперу мікроскопічними грибами. Однак слід зважати, що будь-які дії з використанням окислювачів і відновників додатково послаблюють папір. Тому з естетичного погляду таке очищення бажане, а з етичного — для збереження автентичного вигляду документа — виконувати не варто [1, с. 18]. Тут звертають увагу на якість, товщину, щільність, міцність матеріальної основи.

Часто маргінальні записи чи підкреслення тексту сприймаються неестетично. Однак професійна етика зобов'язує реставратора зважати на їх значимість. виправлення (перекреслення) літер, заміна слів — джерелознавчий матеріал для філологів, палеологів; окремі речення можуть вказати на приналежність чи побутування книги; малюнки — на творчі здібності власника тощо. виявлення чорних штрихів, нанесених на дошку оправи і встановлення приблизного часу їх написання (різним видам чорнил відповідають певні часові межі їх використання), може дати інформацію про час втрати покриття дощок і т. п. У кожному випадку слід проводити детальні дослідження, здійснювати фотографічну фіксацію й ретельно вести записи у документації, яка супроводжує пам'ятку, а зауваження і спостереження висвітлювати у публікаціях [2, с. 25].

Завершальним етапом реставрації карт, гравюр, літографій, пастелей, акварелей, пергаментних грамот є художнє відновлення. Хоч реставраторові заборонено вносити свої корективи у текстове чи художнє наповнення, втручатися в авторський малюнок, однак, тонування і ретуш можливі, позаяк вони надають об'єкту довершеності [6, с. 63]. Нанесення штрихів, ліній обрамлення

аналогічно до оригіналу допускається лише на дорощених фрагментах втрат основи. Тонуванню піддають дрібні втрати, подряпини, потертості, шви на місцях склейок, доповнення основи і площини, на яких хімічним методом видалялися плями, затікання і т. п. Згідно з етичними правилами реставрації для тонування слід підбирати світліший відтінок.

Для пастелей художнє відновлення пов'язане з введенням нового, реставраційного пігменту в місця пошкоджень авторського фарбового шару. При утворенні смуг внаслідок його потертостей їх розріджують, пом'якшують, розбивають пензликом. Місця, зіпсовані плямами від затікання, припудрюють [6, с. 83].

Давні книги виготовляли ручним способом, зокрема книжковий блок підрівнювали рубанком, у результаті чого можливий перекис блоку і неправильна форма книги в цілому. При реставрації, незважаючи на естетичний збій, у жодному випадку не виправляють форми (ні обрізанням, ні дорощенням). Однак нерівності площини корінця, що супроводжується виступом частини зшитків до переднього обрізу, слід вирівнювати, повертаючи їх до початкового стану. І хоч для цього необхідно усунути шар старого клею з корінця, конструктивні особливості книги не порушуються.

Форзацні аркуші рукописних і стародрукованих книг зазвичай знищені і вже не можуть виконувати своїх функцій. Та, незважаючи на стан, їх зберігають, оскільки, як і аркуші книжкового блоку, вони мають свої особливості. Зокрема філіграні дозволять отримати інформацію про походження (час і місце) паперу, спосіб фарбування — приналежність традиційним національним уподобанням, метод прикріплення — часову локалізацію [7, с. 26]. Незважаючи на неестетичний вигляд форзацного аркуша, що містить сургучеву печатку, його в жодному випадку не усувають, — заради збереження інформації, закладеної на відбитку.

Позаяк для створення рукописних книг і стародруків використовували лише матеріали природного походження, то у порівнянні з сучасними вони мають високу зношуваність. З плином часу вони втрачають чистоту і яскравість кольорів, що, звичайно, впливає на вигляд фоліанта. Особливо це видно на капталах — конструктивних елементах, які укріплюють корінець біля обрізів. Плетіння капталу — складний і багатогранний процес. У різних майстернях використовували свої способи і надавали перевагу

конкретним кольорам ниток, що свідчить про приналежність. Тому при реставрації книг слід зважати, чи варто розплітати унікальний каптал, чи відпрацьована техніка його реконструкції, а при останній обов'язково, незважаючи на свої естетичні смаки, слід використовувати лише нитки, схожі до оригінальних за складом і кольором, фіксуючи заміну у реставраційному паспорті [10, с. 94]. Однак етично буде залишити давній каптал, по можливості укріпивши його.

Для покриття давніх оправ часто використовували папір, фарбований методами «плаваючих фарб» і клейстерних технік. Пошкодження та втрата фрагментів такого покриття вимагає дорощення іншим матеріалом. Таким може бути лише папір рівноцінної товщини і кольорової гами. Щодо малюнка, то естетично виправданим є його відтворення, а при неможливості — етично використати папір основного тону, щоб створити ілюзорне цілісне сприйняття об'єкта. Етичним є захист покриття восковою плівкою, а застосування синтетичних захисних плівок недопустиме.

Щодо шкіряного покриття, то навіть у випадку сильних пошкоджень його необхідно максимально зберегти, закріпивши ослаблені частини, а ті, що відлущуються, приклеїти до основи. Доповнення втрачених частин дозволяється виконувати лише шкірою такого ж гатунку (опойок, сап'ян, марокен тощо), обов'язково рослинного дублення, пофарбованою в однаковий тон. Якщо такої немає, етичною є лише консервація оправи, а не реставрація матеріалом іншого різновиду. Потертості, тріщини, що утворилися внаслідок пересушення шкіри, маскують підфарбовуванням до основного тону, а нанесенням пластифікуючої пасти стабілізують її, надають покриттю свіжості й естетичного сприйняття.

Тканинні покриття оправ мають свої особливості. Ткані матеріали під час переламу піткання стають пошарпаними, а у випадку руйнування основи рвуться, що призводить до суттєвих втрат. В обох випадках етичним є закріплення ниток без зміни їх напрямку. Однак фіксування дозволяється виконувати лише прикріпленням ниток стібками, а не склеюванням. Насамперед слід враховувати, що всі реставраційні процеси повинні бути зворотними, а з іншого погляду — клей спричиняє потемніння ниток, утворення неестетичних плям. Оксамитове покриття оправ (широко розповсюджене у XIX ст.) може вицвісти, витертися,

втратити ворс. Однак його заміна на нове є неетичною, а доповнення втрачених частин слід виконувати однотонною тканиною на натуральній основі.

Щодо пергаменту, то консерватор чи реставратор повинен бути особливо обережним, позаяк різні його ґатунки по-своєму вбирають композиційні реактиви і не витримують навантаження. Негативний вплив на цей благородний матеріал може з часом виявитися у його прозорості, що вносить неетичні корективи в естетику документа.

Елементи накладної металевої фурнітури недоцільно відчищати до блиску, адже патина є естетичним відображенням давності документа. Однак суттєві забруднення, що сприяють пошкодженню чи псують вигляд, слід вилучати.

Важливим для естетичного сприйняття книг є очищення покривного матеріалу оправ від плям. Для цього використовують різні засоби, підбираючи їх індивідуально. Зважають на те, світла чи темна шкіра, чи стійкі до вологи та реактивів фарби паперового або тканинного покриття тощо. Усунення плям іржі спричиняє висвітлення основи, тому такі місця необхідно тонувати.

Під час реставрації з'являється багато несподіванок. Відкриваються приховані матеріали, наприклад, під оксамитовим покриттям виявлено шкіряне; друкована на сторінці гравюра виявилася приклеєною (не рідною); під покриттям оправ, на корінці блоку стабілізаторами служать фрагменти пергаменту з рукописним текстом; сторонні друковані чи рукописні текстові аркуші розташовані на кришках оправ тощо. Все це стає додатковим джерелознавчим матеріалом для дослідників. Однак реставраторові важливо не тільки відкрити його, але й представити в етичному вигляді. Всі факти, знахідки, відкриття слід фіксувати у реставраційній документації, фотографувати, інформувати фахівців у наукових публікаціях, а демонтовані знахідки залишати доступними для подальших досліджень.

Отже, етика й естетика поведінки реставратора тісно взаємопов'язані, а для виконання якісних заходів щодо збереження культурних пам'яток, окрім реставраційних технік, необхідно досконало володіти знаннями з матеріалознавства, історії книги й інтролігаторського мистецтва, художніми навиками, орієнтуватися в основах палеографії, хімії, біології і кліматології [2, с. 27]. Щоб

відповідати високопрофесійним стандартам, фахівець-реставратор повинен мати спеціальну або еквівалентну освіту і підготовку. Лише завдяки науковому підходу до виконання консерваційно-реставраційних робіт можливе якісне і довготривале збереження пам'яток писемності та друку.

1. Кодекс чести реставратора (ФРГ, 1986 г.) // Международные нормативные документы по реставрационной этике. — Москва, 1991. — Вып. 1. — С. 18-21.
2. Кодекс чести реставратора (Швейцария, 1986 г.) // Международные нормативные документы по реставрационной этике. — Москва, 1991. — Вып. 1. — С. 22-25, 27.
3. «Кодекс этики» и «Руководство по практике»: для лиц, занимающихся консервацией культурного достояния в Канаде (1986 г.) // Международные нормативные документы по реставрационной этике. — Москва, 1991. — Вып. 1. — С. 8-17.
4. Нарский документ о подлинности (Япония, 1994) // Охрана культурного наследия в документах: международные хартии, кодексы этики, руководящие принципы. 1960–1990-ые гг. : науч.-практ. конф., 24-26 нояб. 1998 г. — Москва, 1998. — С. 27-29.
5. Обобщенное определение профессиональных обязанностей реставратора (Швейцария, 1989 г.) // Международные нормативные документы по реставрационной этике. — Москва, 1991. — Вып. 1. — С. 28-31.
6. Реставрация произведений графики : методические рекомендации / сост.: Л. Л. Метлицкая, Е. А. Костикова. — Москва : ВХНРЦ им. И. Э. Грабаря, 1995. — 184 с.
7. Реставратор. Определение профессии (Швейцария, 1985 г.) // Международные нормативные документы по реставрационной этике. — Москва, 1991. — Вып. 1. — С. 25-28.
8. Руководство по консервационной практике (Институт консервации исторических и художественных произведений Объединенного королевства Великобритании и Северной Ирландии) // Международные нормативные документы по реставрационной этике. — Москва, 1990. — Вып. 6. — С. 36-40.
9. Этический кодекс ИКОМ для музеев (2002) // Международный Совет Музеев. — Москва, 2003. — 49 с.
10. Kodeks etyki konserwatora-restauratora dzieł sztuki (przyjęty przez ORKDS ZPAP 2 lipca 2002 r. w Warszawie) // Przeszłość i przyszłość papieru / Notes Konserwatorski. — Warszawa : Biblioteka Narodowa, 2006. — S. 91-96.